

Renata Marciniak-Firadza*

Charaszaj, czyszczacz, kastrun, krasacz, misiak...

**Kilka uwag o leksykalnym i słotwórczym zróżnicowaniu
nazw człowieka kastrującego zwierzęta (na przykładzie
gwar małopolsko-mazowieckiego pogranicza językowego)**

Przeobrażenia społeczne, ekonomiczne, kulturowe dokonujące się na polskiej wsi w ostatnich kilkudziesięciu latach spowodowały, że zniknęło z niej wiele zawodów. Nie ma już dziś dojarek ręcznie dojących krowy, kopaczek kopiących na polach kartofle, kosiarzy tnących zboże kosą, pobieraczek i wiązaczek idących za kosiarzem, pobierających i wiążących snopy, siewców, którzy siali z płachty zboża na swoich polach. Próżno szukać na współczesnej wsi druciarzy drutujących dziurawe garnki czy szmaciarzy skupujących stare ubrania, a cieraczki trące len, broniarzy wyrabiających brony czy chomąciarzy chomąta, pamiętają tylko najstarsi jej mieszkańcy.

Takim wymarłym zawodem jest też między innymi zawód kastratora zwierząt, głównie trzody chlewnej. Dziś jego funkcję przejął weterynarz. Podjęte badania gwarowe mają na celu ocalenie leksyki gwarowej, zanikającej w wyniku dokonujących się przeobrażeń polskiej wsi z jednej strony, z drugiej zaś w wyniku procesów integracyjnych gwar z polszczyzną ogólną.

Celem artykułu jest wskazanie przede wszystkim elementów znaczeniowych, zawartych w podstawach słotwórczych i formalnych wykładników tworzących derywaty nazywające człowieka kastrującego zwierzęta.

Poddane analizie formacje zostały zebrane w latach 2008–2011 na podstawie *Kwestionariusza do badań słotwórstwa i słownictwa w gwarach pogranicza wielkopolsko-małopolsko-mazowiecko-śląskiego* autorstwa Sławomira Gali (Gala 2008), odpytanego w 32 punktach-wsiach¹ w miarę równomiernie rozmieszczonych na

* renata.marciniak7@wp.pl, doktor habilitowany, Uniwersytet Łódzki, Instytut Filologii Polskiej, ul. Pomorska 171/173, 91-236 Łódź.

¹ Wykaz eksplorowanych wsi: 1 – Stopin, gm. Rościszewo, pow. Sierpc, woj. mazowieckie; 2 – Długoleka Wielka, gm. Opinogóra, pow. Ciechanów, woj. mazowieckie; 3 – Trynosy, gm. Wąsowo, pow. Ostrów Mazowiecka, woj. mazowieckie; 4 – Niedarzyn, gm. Raciąż, pow. Płońsk, woj. ma-

obszarze pogranicza małopolsko-mazowieckiego, to jest na obszarze zamkniętym schematyczną linią łączącą miasta Sierpc–Przasnysz–Ostrów, Mazowiecka–Wysokie, Mazowieckie–Siedlce–Lublin–Janów Lubelski–Sandomierz–Włoszczowa–Koniecpol–Piotrków Trybunalski–Gostynin.

Analiza zgromadzonego materiału pokazała, że nazwy określające człowieka kastrującego zwierzęta to derywaty oparte na podstawach czasownikowych znanych zarówno współczesnej polszczyźnie, jak i gwarom, por. *czyścić* 'kastrować zwierzęta, czyli usuwać im gruczoły płciowe' (PSWP, SJPS), *czyścić zwierzę* 'rzezać, kastrować' (SJP), 'usuwać gruczoły płciowe zwierząt gospodarskich, kastrować' (SGPK, SL), *kastrować* z łac. *castro* 'pozbawiać operacyjnie człowieka lub zwierzę gruczołów płciowych lub za pomocą leków wyłączać ich funkcje' (PSWP), 'usuwać gruczoły płciowe; trzebić, rzezać' (SJP), 'usuwać gruczoły płciowe człowiekowi lub zwierzęciu' (SJPS), 'usuwać gruczoły płciowe' (SL), 'rzezać konia', 'mniszyć, rzezać' (SGP), jak i na podstawach dziś wyłącznie o gwarowej proveniencji, por. *charaszać* 'czyścić, kastrować, trzebić' / *haraszyc* 'kastrować np. wieprzka' (SGP, SGPK), *charaszować, krasać* / *krasić* 'trzebić, kastrować, haraszać, pokładać, kleszczyć, misić' (SGP), *krasac* 'kastrować' (MSGP), *krasić* gw. 'kastrować, trzebić' (SJP), *misić* 'kastrować, mniszyć, trzebić zwierzę' (SGP, MSGP, SJP), *miśkować* 'czyścić, chędożyć zwierzęta' (SGP, MSGP).

Przytoczone tu werbalne podstawy stały się fundamentem do utworzenia w badanych przeze mnie gwarach różnych derywatów, np. *charasaj* (30)²: *χαρασαι* 30; *χαρασαι* to *χαρασα* *sfyńe* (30); *czyszczacz* (12, 18, 19): *cyščoc* to *umiję* *cyścić* *zwiążynta* (19); *kastrun* (12): *kajstrun* to *kajstruje* *zwiążynta* (12); *krasacz* (18, 24, 30): *krasac* to *sfyńe* *krasau* (18) czy *misiak* (3, 6, 28): *miśak* to *miśi* (3).

zowieckie; 5 – Psary, gm. Obryte, pow. Pułtusk, woj. mazowieckie; 6 – Kamionka Nadbużna, gm. Nur, pow. Ostrów Mazowiecka, woj. mazowieckie; 7 – Czermino, gm. Gąbin, pow. Plock, woj. mazowieckie; 8 – Janowo, gm. Zakroczym, pow. Nowy Dwór Mazowiecki, woj. mazowieckie; 9 – Urle, gm. Jadów, pow. Wołomin, woj. mazowieckie; 10 – Witkowie, gm. Młodzieszyn, pow. Sochaczew, woj. mazowieckie; 11 – Hipolitów, gm. Halinów, pow. Mińsk Mazowiecki, woj. mazowieckie; 12 – Krześlin, gm. Suchożebry, pow. Siedlce, woj. mazowieckie; 13 – Czatolin, gm. Łyszkowice, pow. Łowicz, woj. łódzkie; 14 – Żelechów, gm. Żabia Wola, pow. Grodzisk Mazowiecki, woj. mazowieckie; 15 – Wielgolas, gm. Latowicz, pow. Mińsk Mazowiecki, woj. mazowieckie; 16 – Kaliszki, gm. Rawa Mazowiecka, pow. Rawa Mazowiecka, woj. łódzkie; 17 – Nowa Wola, gm. Grabów n. Pilicą, pow. Kozienice, woj. mazowieckie; 18 – Krzywda, gm. Wojcieszków, pow. Łuków, woj. lubelskie; 19 – Wiaderno, gm. Tomaszów Mazowiecki, pow. Tomaszów Mazowiecki, woj. łódzkie; 20 – Długie, gm. Potworów, pow. Przysucha, woj. mazowieckie; 21 – Bąkowiec, gm. Sieciechów, pow. Kozienice, woj. mazowieckie; 22 – Nieświń, gm. Końskie, pow. Końskie, woj. świętokrzyskie; 23 – Piłatka, gm. Ilża, pow. Radom, woj. mazowieckie; 24 – Ignaców, gm. Wojciechów, pow. Lublin, woj. lubelskie; 25 – Zagórze, gm. Wielgomłyny, pow. Radomsko, woj. łódzkie; 26 – Mostki, gm. Suchedniów, pow. Skarżysko-Kamienna, woj. świętokrzyskie; 27 – Sulejów, gm. Tarłów, pow. Opatów, woj. świętokrzyskie; 28 – Żarczyce, gm. Małogoszcz, pow. Jędrzejów, woj. świętokrzyskie; 29 – Gierczyce, gm. Opatów, pow. Opatów, woj. świętokrzyskie; 30 – Branew, gm. Dzwola, pow. Janów Lubelski, woj. lubelskie; G – Gzów, gm. Słupia, pow. Skierniewice, woj. łódzkie; M – Mastki, gm. Chąsno, pow. Łowicz, woj. łódzkie.

² Cyfry lub litery w nawiasach wskazują na lokalizację przykładu.

Wiele z wymienionych wyżej czasownikowych podstaw w omawianym znaczeniu i derywatów od nich tworzonych nazywających człowieka kastrującego zwierzęta notują słowniki historyczne języka polskiego, por. *haraszać / haraszyć* z ukr. *charaszaty* 'czyścić, trzebić, kastrować', *haraszajnik, haraszajka* 'misiarz, kastrator' (SW), *czyścić* 'kastrować, wałaszyć, trzebić' (SStp, SIXVIw., SE, BorE), *czyścić bydłę* 'rzezać, trzebić' (L), 'rzezać, pokładać, misić, kastrować' (SW), *czyściciel* 'misiarz' (SW), *kastrować / kajstrować* 'misić, czyścić, rzezać, trzebić, pokładać, kleśnić, kleścić, robić niezdolnym do płodzenia, pozbawiać jąder' (SW), *kastrować konia* = *wałaszyć, k. barana* = *skopić, k. koguta* = *kapłonic*, *k. kurę* = *pulardować* (SW), *kastrownik, kastrator* 'ten, co kastruje' (SW), *byczki lub ciołki krasić* 'trzebić, kleszczyć, pokładać' (L), *krasić / krasać / kraszać* 'trzebić, pokładać, kleszczyć, misić, mniszyć, kastrować' (SW, SE, BaE), *krasić* 'trzebić' (BE), *mniszyć* = *czyścić świnię* (L), *misić / mniszyć / miszyć, miśkować / miśkać* 'kastrować, trzebić, pokładać, czyścić, rzezać, kleśnić, kleścić' (SW), *misiarz / misarz / mnisarz, miśkarz* 'ten, co pokłada zwierzęta, co je misi' (SW), *misić* 'wałaszyć', *misiarz* (BE, BaE).

Na eksplorowanym obszarze nie zarejestrowałam ani czasowników, ani derywatów od czasownikowych podstaw: *kapłonic, kleszczyć, konowalić, pokładać, rzezać, trzebić, wałaszyć, wyrzynać*, notowanych w interesującym mnie znaczeniu w słownikach historycznych języka polskiego i słownikach (ew. monografiach) gwarowych, por. *kleścić / kleśnić* 'trzebić, czyścić, pokładać, rzezać, wyczyszczać' (SW), *konowalić bydłęta* 'leczyć' (L), *konowalić* 'być konowalem, leczyć konie i bydło' (SW), *konował / konofał* 'weterynarz' (MSGP), *konował* 'powalający konia dla wałaszenia' (BE), *rzezać / rzazać* 'kastrować, castrare' (SStp, BorE), 'trzebić, kleśnić, kastrować' (SW), *rzezać chłopca, mężczyznę* 'trzebić, kastrować' (L), *trzebiświnia* 'ten, kto kastruje świnię' (SStp), *trzebić* 'czyścić samca, wałaszyć' (L, BE, BorE), *trzebić samca* 'czyścić, kastrować, mniszyć, pokładać, wałaszyć, rzezać, kleśnić' (SW), *wałaszyć* 'czyścić (właściwie) kastrować konia' (SGP), *wałaszyć ogiera* 'robić wałachem = kastrować, trzebić, czyścić, kleszczyć, mniszyć, rzezać, pokładać, przen. *wałaszyć* 'kastrować, rzezać, trzebić, robić eunuchem' (SW), *wałaszyć* 'trzebić' (BE), *wyrzynać* (Dobrzyński 1967: 8), ale też niekiedy i w słownikach współczesnego języka polskiego, por. *kapłonic* 'kastrować koguta, czynić go kapłonem' (SJP, SJPS), *kapłonic* rzadki 'czynić z koguta kapłona poprzez wykastrowanie go' (PSWP), *rzezanie* zootechniczny 'operacyjne pozbawienie zwierzęcia gruczołów płciowych lub wyłączanie ich funkcji za pomocą leków': *rzezanie konia, byka, kozła* (PSWP), *trzebić* 'usuwać jądra u samców zwierząt, kastrować': *trzebienie baranów* (SJP), 'usuwać gruczoły płciowe u zwierząt hodowlanych' (SJPS), 'wycinać gruczoły płciowe mężczyznom, tuczonym zwierzętom, szczególnie samcom, kastrować' (PSWP).

W zgromadzonych przeze mnie w wyniku eksploracji terenowej danych wynika, że najbardziej rozpowszechnione są formacje powstałe na bazie czasowników *kastrować* oraz *misić*, rzadsze od podstaw *czyścić* oraz *miśkować*. Sporadycznie notowane formacje pochodzą od werbalnych podstaw: *charaszać* → *charaszaj* (30), *charaszować* → *charaszajko* (30), *charasznik* (30), a także *kraszać* → *krasacz* (18, 24, 30), *krasak* (3, 12, 30), *krasarz* (3).

Jeśli chodzi o zasięg geograficzny, to zwarte obszary tworzą derywaty od podstaw *czyścić*, *kastrować*, *krasać*, *misić* oraz *miškować*. Formacje od czasownika *czyścić* tworzą zwarty zasięg w części centralnej omawianego obszaru (derywat *czyszczacz* zanotowałam w dwu punktach położonych na wschodzie w powiatach siedleckim i łukowskim oraz w jednym na zachodzie w powiecie tomaszowskim (woj. łódzkie), *czyszczak* / *czyszczarz* w punkcie-wsi z powiatu mińskiego; nazwa *czyściciel* pojawiła się w punktach-wsiach położonych w części centralnej i wschodniej badanych gwar. Formacje od *kastrować* zajmują obszar w pasie wschodnim i południowo-wschodnim: derywaty *kastrak* / *kastrowak* / *kastrun* zarejestrowałam w gwarach w okolicach Siedlec, *kastrarz* we wsiach położonych na południowym wschodzie badanego obszaru, derywat *kastrator* zajmuje obszar wsi położonych w powiatach: wołomińskim, sochaczewskim, łowickim, kozienickim, radomskim, lubelskim oraz janowskim, zaś derywat *kastrownik* w powiatach: sierpeckim, ostrowskim (woj. mazowieckie), siedleckim, mińskim, kozienickim, łukowskim, przysuskim, lubelskim, opatowskim, janowskim. Formacje od *miškować* występują w części południowej: derywat *miškarz* zanotowałam we wsiach powiatów: tomaszowskiego (woj. łódzkie), przysuskiego, kozienickiego, koneckiego, radomskiego, radomszczańskiego, skarżyskiego, opatowskiego, jędrzejowskiego, janowskiego, derywat *miškowacz* w dwu punktach-wsiach położonych w powiatach radomskim i opatowskim, derywat *miškownik* – w powiatach kozienickim i opatowskim. W punktach-wsiach leżących wzdłuż wschodniej granicy eksplorowanego obszaru zanotowałam derywaty od czasownika *krasać*: formacja *krasacz* wystąpiła we wsiach powiatów łukowskiego, lubelskiego i janowskiego, *krasak* – we wsiach położonych w powiatach ostrowskim (woj. mazowieckie), siedleckim i janowskim, *krasarz* – w powiecie ostrowskim (woj. mazowieckie). Derywaty od *misić* występują na prawie całym badanym terenie z wyjątkiem kilku punktów-wsi na północy i południowym wschodzie: formacja *misak* zanotowana została w wsiach powiatu ostrowskiego (woj. mazowieckie), *misiak* – we wsiach położonych w powiatach ostrowskim (woj. mazowieckie), koneckim i jędrzejowskim, derywat *misiarz* wystąpił we wsiach położonych w powiatach: pułtuskim, ostrowskim (woj. mazowieckie), plockim, nowodworskim (woj. mazowieckie), wołomińskim, sochaczewskim, mińskim, łowickim, grodziskim (woj. mazowieckie), mińskim, rawskim, kozienickim, tomaszowskim (woj. łódzkie), przysuskim, koneckim, radomskim, radomszczańskim, skarżyskim, jędrzejowskim, opatowskim i janowskim, derywat *misiek* we wsiach w powiatach: sierpeckim, ciechanowskim, płońskim, pułtuskim, plockim i nowodworskim (woj. mazowieckie), formacja *misiut* wystąpiła we wsiach położonych w powiecie wołomińskim. Derywaty oparte na werbalnych podstawach *charaszać* (*charaszaj*) i *charaszować* (*charaszajko*, *charasznik*) zarejestrowałam w punkcie-wsi położonym na południowym wschodzie, w powiecie janowskim.

Zasięg zanotowanych przeze mnie formacji na całym polskim obszarze gwarowym przedstawia się następująco: w gwarach polskich grupę nazw utworzoną od czasownika *charasić* 'kastrować': *charasznik*, *charaszaj*, *charaszajko* zapisano między Zamościem, Biłgorajem i Tomaszowem Lubelskim (Horodyska-Gadkowska 1967: 68). W gwarach wschodniej Lubelszczyzny notują formację *charaszaj* również T. Malec i H. Pelcowa (Malec 1976: 23; Pelcowa 2001: mapa 47), poza tym *charaszajko* na południe od Tomaszowa Lubelskiego zapisała Pelcowa (2001: mapa 47), a derywat *charasznik* J. Mazur (1978: 151).

Formację *czyściciel* w gwarach polskich zarejestrowano w okolicach Konińna, Koła i Turku oraz sporadycznie w Łęczyckiem (Horodyska-Gadkowska 1967: 68), w jednym punkcie-wsi położonym na północny wschód od Opoczna (AGK, m. 536, SL) oraz w punkcie-wsi na linii Lublin-Lubartów oraz Biłgoraj-Tomaszów (Pelcowa 2001: mapa 47). Nazwę tę notują też W. Cyran (1960: 178) oraz S. Warchoń (1967: 144). Poza tym od tej samej podstawy zarejestrowano także rzadki w gwarach siedleckich i łęczyckich derywat *czyszczacz* (Cyran 1960: 178; SGD: mapa 536).

Derywat *kastrak* został zanotowany w gwarach siedleckich przez W. Cyrana (1960: 176), zaś *kastrarz* w okolicach Biłgoraja przez J. Mazura (1978: 151). Derywat *kastrator* zanotowany został w gwarach polskich w jednym punkcie w okolicach Skierniewic oraz w jednym w okolicach Wołomina i Radzyna Podlaskiego (Kowalska 1979: mapa 101; SL), a także w okolicach Biłgoraja (Pelcowa 2001: mapa 47). Formację *kastrowak* w okolicach Sokołowa Podlaskiego zapisała A. Kowalska (1979: mapa 101). Jeśli chodzi o zasięg derywatu *kastrownik*, to wystąpił on na Ziemi Łukowskiej, w okolicach Siedlec, Łosic, Garwolina (Kowalska 1979: mapa 101), na północnej i środkowej Lubelszczyźnie (Horodyska-Gadkowska 1967: 66; Pelcowa 2001: mapa 47) oraz w jednym punkcie-wsi położonym na wschód od Radomia (AGK, SL). Notują go też w swoich monografiach gwarowych z wymienionych obszarów W. Cyran (1960: 182), S. Warchoń (1967: 144), J. Mazur (1978: 151) oraz J. Sierociuk (1996: 102). Formację *kastrun* notują w gwarach siedleckich W. Cyran (1960: 182) i H. Pelcowa (2002: mapa 47).

Formację *krasacz* zanotował w gwarach między Wisłą a Wieprzem J. Sierociuk (1996: 136), a w okolicy Radzyna, Opola, Janowa, Biłgoraja H. Pelcowa (2001: mapa 47). Derywat *krasak* tworzy zwarty obszar na północny-zachód od Ostrowi Mazowieckiej (Kowalska 1979: mapa 101), ale występuje też na Mazurach (Horodyska-Gadkowska 1967: 68). Notuje ją też w swej monografii W. Cyran (1960:176). Bardzo rzadką formację *krasarz* zanotowano w okolicach Ostrowi Mazowieckiej (Kowalska 1979: mapa 101) i na Lubelszczyźnie (Horodyska-Gadkowska 1967: 68). Formacje *krasak* i *krasarz* zarejestrowała w gwarach Warmii i Mazur J. Chłudzińska-Świątecka (1972: 165, 170).

Największy obszar zajmują nazwy związane z czasownikami *misić*, *miśkować* 'wałaszyć'. Tworzone są za pomocą różnych sufiksów, np. *-arz*: (*misiarz*, *miśkarz*), *-ek* (*misiejek*), *-nik* (*miśkownik*) (Horodyska-Gadkowska 1967: 66; AGK: mapa 536; AJK: mapa 110). Geograficzne rozmieszczenie sufiksów i tematów przedsta-

wia się następująco: najczęstszy sufiks *-arz* obejmuje Wielkopolskę, Małopolskę, południowe Mazowsze, Warmię i Mazury; *-ek* występuje w ziemi chełmińskiej, dobrzyńskiej, w Ostródzkiem, Lubawskim i na północno-zachodnim Mazowszu (tamże). Temat *miśk-* / *misk-* / *miszk-* znany jest w Małopolsce i na Śląsku; *miś-* / *mis-* / *misz-* na pozostałym obszarze Polski z wyjątkiem pasa gwar wschodniopolskich (tamże).

Formacja *misak* tworzy zwarty obszar między Ostrowią Mazowiecką–Zambrowem–Łapami (Kowalska 1979: mapa 101), formacja *misiak* została zanotowana w jednym punkcie-wsi w okolicach Ostrołęki (tamże), notuje ją też K. Dejna w *Słownictwie ludowym...* (SL). *Misiarz* tworzy zwarty obszar między Gostyninem–Nowym Dworem Mazowieckim–Pułtuskim–Wyszkowem–Węgrowem–Mińskiem, Mazowieckim–Białobrzegami–Rawą Mazowiecką–Brzezianami–Kutnem (Kowalska 1979: mapa 101). Z Mazowsza podaje *misiarza* J. Tarnacki (1939: 68). A. Zaręba rejestruje formy *misiarz* w różnych odmiankach fonetycznych na północ od linii Częstochowa–Oleśnica–Rawicz–Leszno (AJŚ: mapa 466). Derywaty z formantem *-arz* przytaczają też autorzy monografii gwarowych i słowników gwarowych, por. *misiarz* (Bąk 1960: 31; Szymczak 1961: 170; SGD: 581; Bąk 1968: 78; Chłudzińska-Świątecka 1972: 170; Michalewski 1987: 133; SL), *misarz* (Chłudzińska-Świątecka 1972: 170), *mnisarz* (Steffen 1984: 84), *mniszarz* (Górnowicz 1967: 50; Górnowicz 1973: 247). W SGP *misiarz* notowany jest z powiatów: płońskiego, mińskiego, kościerskiego, kieleckiego, radomszczańskiego, konińskiego. Derywat *misiek* tworzy zwarty obszar między Płockiem–Sierpcem–Działdowem–Przasnyszem–Makowem Mazowieckim–Płońskiem (Kowalska 1979: mapa 101). Kartoteka SGP podaje formację *misiek* z powiatów mławskiego, lipnowskiego i płockiego. Przykład *mniszek* zarejestrowali też J. Chłudzińska-Świątecka (1972: 165), W. Steffen (1984: 84) i B. Sychta (1985: 129), a *miszek* J. Maciejewski (1969: 155). W jednym punkcie między Ostrowią Mazowiecką a Sokołowem Podlaskim A. Kowalska zapisała formację *misiut* (1979: mapa 101). Derywat paradygmatyczny *mnich* został potwierdzony przez Kowalską wokół Kolna i Łomży oraz w jednym punkcie-wsi w okolicach Augustowa (1979: mapa 101), kartoteka SGP podaje formę *mnich* z powiatów ostrołęckiego i spiskiego. W gwarach Warmii i Mazur notuje ją też J. Chłudzińska-Świątecka (1972: 162).

Derywaty utworzone od werbalnej podstawy *miśkować* zostały zanotowane w gwarach polskich: *miśkarz* w okolicach Puław, Kraśnika i Janowa notuje H. Pelcowa (2001: mapa 47). Z Małopolski *miśkarza* podają A. Zaręba (1954: 183) i M. Kucala (1957: 158). Zaręba notuje też tę formację w gwarach położonych na południe od linii Częstochowa–Oleśnica–Rawicz–Leszno (AJŚ: mapa 466). Również autorzy innych monografii i słowników gwarowych podają przykłady: *miśkarz* (Chłudzińska-Świątecka 1972: 170; SL), *miszkarz* (Mrózek 1970: 196; Chłudzińska-Świątecka 1972: 170; Michalewski 1987: 137), *mniszkarz* (Sychta 1985: 129). Kartoteka SGP podaje *miśkarza* z powiatów: nowotarskiego, tarnowskiego, włoszczowskiego, krośniewickiego, chrzanowskiego, jasielskiego, buskiego, lip-

nowskiego, bielskiego, opatowskiego, bocheńskiego, krakowskiego, limanowskiego. Formację *miśkowacz* notuje w gwarach kieleckich K. Dejna (SL), a formację *miśkownik* H. Pelcowa w kilku punktach-wsiach zachodniej Lubelszczyzny (2001: mapa 47) oraz autorzy monografii i słowników gwarowych – S. Warchoń (1967: 144), K. Dejna (SL) czy J.B. Ożóg (1992: 197).

Zestawienie zasięgów geograficznych derywatów zarejestrowanych przeze mnie z zasięgami tychże derywatów z obszaru ogólnopolskiego gwarowego pozwoliło na wysnucie następującego wniosku: na mapach atlasów i monografii gwarowych (np. Horodyska-Gadkowska 1967: mapa 29; AGK: mapa 536; Kowalska 1979: mapa 101) granice zasięgów poszczególnych nazw nie nakładają się na siebie, tymczasem z moich badań wynika, że nakładają się one na siebie, co skutkuje tym, że w wielu badanych przeze mnie punktach-wsiach zarejestrowałam kilka obocznych nazw na określenie człowieka kastrującego zwierzęta.

O występującym w eksplorowanych współcześnie gwarach zjawisku oboczności leksykalnej podstaw odrębnych etymologicznie świadczą przykłady nazw notowanych w jednym punkcie-wsi (za I. Jaros i J. Sierociukiem za oboczne uznaję wyrazy motywujące derywaty o wspólnej wartości kategorialnej, tym samym znaczeniu realnym i należące do jednego typu słotwórczego – Jaros 2005: 56; Sierociuk 1990; 1996: 31–43), por. *kras-ak* / *mis-ak* (3); *kastrow-ak* / *kras-ak* (12); *czyszcz-arz* / *misi-arz* (15); *kastrow-nik* / *miśkow-nik* (17, 27); *czyszcz-acz* / *kras-acz* (18), *misi-arz* / *miśk-arz* (19, 20, 22, 23, 25, 26, 28); *charasz-nik* / *kastrow-nik* (30). Jest też wieś, w której informatorzy podali więcej niż dwie oboczne podstawy słotwórcze, por. *kastr-arz* / *misi-arz* / *miśk-arz* (30).

Omawiane w artykule derywaty to głównie formacje sufiksalne, utworzone za pomocą formantów:

- *-acz*: *czyszczacz* (12, 18, 19), *krasacz* (18, 24, 30), *miśkowacz* (23, 29);
- *-aj*: *charaszaj* (30): *χαρασαϊε byľi ve fšaχ fčesnom vjosnom* (30);
- *-ak*: *czyszczak* (15): *cyscak zvjěžont* (15), *kastrak* (12): *kajstrak to kajstruje zvjěžynta* (12), *kastrowak* (12), *krasak* (3, 12, 30): *krusak krusa šfyńe* (30), *misak* (3), *misiak* (3, 6, 28);
- *-ek*: *misiek* (1, 2, 4, 5, 7, 8);
- *-nik*: *charasznik* (30), *kastrownik* (1, 6, 12, 15, 17, 18, 20, 21, 24, 27, 29), *miśkownik* (17, 27);
- *-ajko*: *charaszajko* (30): *χαρασαϊκο χαρασυε starše zvjěženta* (30);
- *-iciel*: *czyściciel* (3, 12, 14–18, 20–22): *došf' iáččony čyściciel čyściju vybrane štuki bydua* (14);
- *-un*: *kastrun* (12): *kastrun vykastruje i šfyńa šypko pšybyiera na vaze* (12);
- *-ator*: *kastrator* (9–11, 13, 21, 23, 24, 30): *kunovau to kuńe, a te drobne to kastrator kastrovau* (13);

- *-arz*: czyszczarz (15), kastrarz (30), krasarz (3), misiarz (5–11, 13–17, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 28–30, M): *dovni to byuy mišože, co mišiuy, tero to veterynože* (19), *miškarz* (19–23, 25–28, 30): *miškaš miškovaū šfyne i uogery* (19);
- *-ut*: *misiut* (9): *na tego, co miši to muvjo mišut* (9).

Jeden derywat, to jest *mnich* (3), powstał w wyniku derywacji ujemnej od *misić*, jeden zaś, *wyczyszczacz* (18), od *czyścić* w wyniku prefiksacji i postfiksacji: *vicyšcač cyści zvjėžynta* (18).

Najproduktywniejsze okazały się formanty: *-ak* (notowany głównie na północnym wschodzie badanego obszaru), *-arz* (na całym obszarze z wyjątkiem kilku punktów-wsi na północnym zachodzie i na wschodzie), *-acz* (na wschodzie i południowym wschodzie) oraz *-nik* (na wschodzie i południowym wschodzie). Rzadkie są natomiast: *-aj*, *-ek*, *-ajko*, *-un*, *-ut*.

Mówiąc o zróżnicowaniu słowotwórczym, nie sposób nie wspomnieć o zjawisku wariantywności słowotwórczej, z którym spotkać się można często na eksplorowanym terenie, co potwierdzają zanotowane przeze mnie szeregi: *czyszcz-acz* (12, 18, 19) – *czyszcz-ak* (15) – *czyszcz-arz* (15) – *czyśc-iciel* (3, 12, 14–18, 20–22); *kastr-ak* (12) – *kastr-arz* (30) – *kastr-ator* (9–11, 13, 21, 23, 24, 30) – *kastr-owak* (12) – *kastrow-nik* (1, 6, 12, 15, 17, 18, 20, 21, 24, 27, 29) – *kastr-un* (12); *kras-acz* (18, 24, 30) – *kras-ak* (3, 12, 30) – *kras-arz* (3); *misi-ak* (3, 6, 28) – *misi-arz* (5–11, 13–17, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 28–30, M) – *misi-ek* (1, 2, 4, 5, 7, 8) – *misi-ut* (9); *mišk-arz* (19–23, 25–28, 30) – *miškow-acz* (23, 29) – *miškow-nik* (17, 27).

Wariantywność, jak widać, dotyczy nie tylko całego obszaru, ale bardzo często jednego punktu-wsi. Na 32 eksplorowane punkty-wsie aż w 13 zanotowałam formy wariantywne, por. *charasz-ajko* (30) – *charasz-nik* (30); *czyszcz-ak* (15) – *czyszcz-arz* (15) – *czyśc-iciel* (15); *kastr-ak* (12) – *kastr-owak* (12) – *kastrow-nik* (12) – *kastr-un* (12); *kastr-arz* (30) – *kastr-ator* (30); *kastr-ator* (21, 24) – *kastrow-nik* (21, 24); *kras-acz* (30) – *kras-ak* (30); *kras-ak* (3) – *kras-arz* (3); *misi-ak* (6, 28) – *misi-arz* (6, 28); *misi-arz* (5, 7, 8) – *misi-ek* (5, 7, 8); *misi-arz* (9) – *misi-ut* (9); *mišk-arz* (23) – *miškow-acz* (23); *mišk-arz* (27) – *miškow-nik* (27).

Poza zaprezentowanymi wyżej przykładami nazw człowieka zajmującego się kastrowaniem zwierząt gospodarskich zanotowałam powszechny dziś w tej roli derywat *weterynarz*, por. *veterenaš* (19); *veterynaš* (8, 11, 13, 24, 28); *veterynoš* (14, 16, 20, 22, 24, 28); *veterynaš* (1–8, 10, 25, 26, 30); *veterynoš* (7, 13, 15, 17–25, 27, 29, M); *vytrynaš* (6, 9, 12); *vyterynaš* (10); *vytrynaš* (2, 5, 11, 14, 29); *vytrynoš* (13, 23); *vytyrynaš* (9); *liťinaš* (21); *veterynaš lecy zvežynta* (13) i nieco rzadszy *konował* 'ten, kto wałaszył, tj. kastrował konie; dziś: mężczyzna, który leczy zwierzęta; weterynarz'; *konofou* (28); *konovaū* (17, 20, 26, 30); *kunofou* (19, 25); *kunovaū* (13, 17, 20); *davni konovaū to koñe vaūašiu, a žiš lecy zvežynta* (17).

Z analizy słownictwa gwarowego wynika, że omawiane gwary pogranicza charakteryzują się ogromnym bogactwem form gramatycznych i obocznością leksykalną podstaw odrębnych etymologicznie. Zaprezentowane w artykule

nazwy człowieka kastrującego zwierzęta zostały utworzone przy pomocy formantów: *-acz, -aj, -ak, -ek, -nik, -ajko, -iciel, -un, -ator, -arz, -ø* od wyrazów podstawowych: *charaszać, charaszować, czyścić, kastrować, krasać, miścić, miśkować*, por. np. *charasznik, charaszajko, czyściciel, kastrowak, krasarz, misiun, miśkowacz*. Omawiane słownictwo cechuje duża wariantywność, dotycząca nie tylko całego eksplorowanego obszaru, ale bardzo często jednego punktu-wsi, por. np. *kastr-ak – kastr-owak – kastrow-nik – kastr-un*.

Zarówno zjawisko oboczności leksykalnej podstaw odrębnych etymologicznie, jak i zjawisko wariantywności dotyczą w gwarach przede wszystkim nazw odnoszących się do człowieka, nazw „stawiających człowieka w centrum opisywanej rzeczywistości i orientujących tę rzeczywistość na człowieka” (Kurek 2004: 250).

Ze zgromadzonego materiału wynika, że najbardziej rozpowszechnione są formacje powstałe na bazie czasowników *kastrować* oraz *misić*, rzadsze od podstaw *czyścić* i *miśkować*. Sporadycznie notowane formacje pochodzą od werbalnych podstaw *charaszać, charaszować* oraz *krasać*.

Jeśli chodzi o zasięg geograficzny, to zwarte obszary tworzą derywaty od podstaw: *czyścić, kastrować, krasać, miścić* oraz *miśkować*.

Zestawienie materiałów starszych, pochodzących z atlasów i monografii gwarowych, z materiałami aktualnymi, zgromadzonymi przeze mnie w trakcie eksploatacji terenowej, pozwala na skorygowanie zasięgów omawianych formacji i wysnuć wniosek o nakładaniu się na siebie zasięgów poszczególnych nazw, w związku z czym obserwujemy występowanie w wielu badanych aktualnie punktach-wsiach kilku obocznych nazw na określenie człowieka kastrującego zwierzęta.

Wykaz skrótów

- AGK – Dejna K., 1962–1968, *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, z. 1–6, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Łódź.
- BaE – Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- BE – Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Kraków.
- BorE – Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- L – Linde S.B., 1854–1860, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Lwów; wyd. III (fotooffsetowe), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa 1951.
- MSGP – Wronicz J. (red.), 2010, *Mały słownik gwar polskich*, Wydawnictwo Lexis, Kraków.
- PSWP – Zgólkowa H. (red.), 1994–2005, *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1–50, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
- SE – Sławski F., 1952–1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5: *A–Łyżwy*, Wydawnictwo Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego, Kraków.

- SGD – Szymczak M., 1962–1973, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim*, cz. 1–8, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- SGP – Karłowicz J., 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Wydawnictwo Akademii Umiejętności, Kraków.
- SGPK – Karaś M., Reichan J., Okoniowa J., 1982–2007, *Słownik gwar polskich*, t. 1–7, z. 1–22, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- SJP – Doroszewski W. (red.), 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- SL – Dejna K., 1974–1985, *Słownictwo ludowe z terenu województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, (A–B) 1974, t. 20, (C–D) 1975, t. 21 oraz *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, (E–J) 1976, t. 22, (K) 1977, t. 23, (L–M) 1978, t. 24, (N–Ó) 1979, t. 25, (Pa–Por) 1980, t. 26, (Pos–R) 1981, t. 27, (Sa–Sy) 1982, t. 28, (Sz–U) 1983, t. 29, (W) 1984, t. 30, (Z–Ż) 1985, t. 31.
- ŚIXVIw. – Mayenowa M.R. (red.), 1966–2004, *Słownik polszczyzny XVI w.*, t. 1–32, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- SSJPS – Szymczak M. (red.), 1999, *Słownik języka polskiego*, t. 1–3, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- SStp – Urbańczyk S. (red.), 1953–2002, *Słownik staropolski*, t. 1–11, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa.
- SW – Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. 1–7, Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, Warszawa.

Literatura

- Bąk P., 1960, *Słownictwo gwary okolic Kramska na tle kultury ludowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Bąk P., 1968, *Gwara okolic Kramska w powiecie konińskim (zarys fonetyki i słowotwórstwa)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Chłudzińska-Świątecka J., 1972, *Budowa słowotwórcza rzeczowników w gwarach Warmii i Mazur*, „Prace Filologiczne”, t. 22.
- Cyran W., 1960, *Gwary polskie w okolicach Siedlec*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Łódź.
- Dobrzyński W., 1967, *Gwary powiatu niemodlińskiego*, cz. 2: *Morfologia, teksty gwarowe*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Gala S., 2008, *Kwestionariusz do badań słowotwórstwa i słownictwa w gwarach pogranicza wielkopolsko-małopolsko-mazowiecko-śląskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Górnowicz H., 1967, *Formanty przyrostkowe rzeczowników w gwarach malborskich*, cz. I, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. 13.

- Górniewicz H., 1973–1974, *Dialekt malborski*, t. 2, z. 1. (A–O), z. 2. (P–Ż), Wydawnictwo Gdańskiego Towarzystwa Naukowego, Gdańsk.
- Horodyska-Gadkowska H., 1967, *Polskie słownictwo gwarowe z zakresu hodowli zwierząt domowych*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Jaros I., 2005, *Udział obocznych podstaw słowotwórczych w tworzeniu nazw środków czynności w gwarach łęczycko-sieradzkich*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. 50, cz. 1.
- Kowalska A., 1979, *Zróżnicowanie słowotwórcze gwar Mazowsza i Podlasia*. *Rzeczownik*, t. 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Kucała M., 1957, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Kurek H., 2004, *Gwara – wartość podstawowa wiejskiego obszaru językowo-kulturowego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. 49.
- Maciejewski J., 1969, *Słownik chełmińsko-dobrzyński (Siemóń, Dulsk)*, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Toruń.
- Malec T., 1976, *Budowa słowotwórcza rzeczowników i przymiotników w gwarze wsi Rachanie pod Tomaszowem Lubelskim*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Mazur J., 1978, *Gwary okolic Biłgoraja*, cz. II: *Fleksja*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Michalewski K., 1987, *Modele słowotwórcze rzeczowników w gwarach okręgu Bęchtowa*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica”, t. 16, Łódź.
- Mrózek R., 1970, *Wykładowe funkcje słowotwórczych w rzeczownikowych formacjach gwarowych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze”, nr 229, z. 29, Kraków.
- Ożóg J.B., 1992, *Słownik gwary wsi Nienadówka i okolicy w Rzeszowskiem*, w: M. Kucała, J. Reichan (red.), *Studia historycznojęzykowe i dialektologiczne*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków.
- Pelcowa H., 2001, *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Sierociuk J., 1990, *Oboczność podstaw słowotwórczych i poświadczenia negatywne w badaniach słowotwórstwa gwarowego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. 36.
- Sierociuk J., 1996, *Budowa wybranych formacji rzeczownikowych – szczególnie nazw miejsc – w gwarach między Wisłą a Wieprzem*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Steffen W., 1984, *Słownik warmiński*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Sychta B., 1980, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. 1: A–F, Wrocław, t. 2: G–Ń, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Sychta B., 1985, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. 3: O–Ż, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

- Szymczak M., 1961, *Gwara Domaniewka i wsi okolicznych w powiecie łęczyckim*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Łódź.
- Tarnacki J., 1939, *Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie – Mazowsze)*, Zakłady Graficzne „Drukarnia Bankowa”, Warszawa.
- Warchoń S., 1967, *Gwary dawnej Ziemi Sężyckiej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Zaręba A., 1954, *Słownictwo Niepołomic*, Krakowska Drukarnia Naukowa, Wrocław.

Summary

Renata Marciniak-Firadza

*Diversity of names for a person who castrated (castrates) animals
– a couple of remarks from the fields of lexicology and word formation (on the
example of the dialects of the lesser Poland and Masovia linguistic borderland)*

Social, economic and cultural transformations of the Polish countryside over the last few dozen years have resulted in the disappearance of many professions, such as, i.a. the profession of an animal castrator, who worked mostly in pig farms.

The aim of this paper is to indicate the semantic elements in derivational bases (*charaszać, charszować, czyścić, kastrować, krasać, miścić, miškować*) and formal exponents constituting derivatives to name a person who castrates animals (*-acz, -aj, -ak, -ek, -nik, -ajko, -ciel, -un, -ator, -arz, -ø*). Apart from that, the author intends to discuss the geographical range of those derivatives, not only in the borderland region, but in the whole Polish dialect area. Moreover, the paper discusses the issues of lexical, see *kras-ak / mis-ak, kastrow-ak / kras-ak* and word-formation variants, see *czyszcz-acz – czyszcz-ak – czyszcz-arz – czyśc-iciel*.

The analysed material originates in the dialects of the Lesser Poland and Masovia borderland and it was collected in 2008–2011 from 32 villages.

Słowa kluczowe: dialektologia, gwary, leksyka, słowotwórstwo

Key words: dialectology, dialect, lexis, word formation